
**«Мені б хотілося,
щоб Україна була державою,
яка будує нові правила життя
з іншими країнами в умовах
глобальних викликів» (І. Марков)**

УДК 007:316.485.6

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.02.307>

ПРО ЗАСАДИ ДІАЛОГУ

Олег ЯСЬКІВ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8327-022X>

доктор технічних наук,

Український католицький університет,

проректор з наукової роботи,

вул. І. Свенціцького, 17, 79011, м. Львів, Україна,

e-mail: oleh.yaskiv@ucu.edu.ua

Актуальність статті полягає у потребі вивчення проблеми діалогу та способів його представлення. Об'єктом дослідження є різні види діалогу, предметом — шляхи подолання проблем комунікації, які автор вбачає в усвідомленні співрозмовниками імовірнісного характеру знань. Новизна дослідження — в авторському підході до розуміння поглядів та переконань, які мають різні значення під час діалогу.

Однією з причин непорозуміння як міжособистісних, так і міжспільнотних, є хибне ставлення до характеру знань. Тому автор вводить поняття гіпотетичної істинності і неповноти знання, яке позбавляє співрозмовників потреби догматично ставитись до власних переконань. У рамках цих уявлень про діалог автор дає розрізнення віри і довіри і наголошує на розрізненні їхньої ролі у формуванні особистих переконань. Результатом переосмислення засад діалогу автор обґрунтовує неминучість неспокою в людській екзистенції та окреслює шляхи до подолання глобальних конфліктів між людськими спільнотами.

Методологічною основою студії є принципи філософсько-антропологічного аналізу та системного підходу до вивчення явища діалогу.

Ключові слова: діалог, імовірнісний характер знань, відмінність між поглядами та переконаннями, характер істинності, віра і довіра, формування переконань.

Oleg YASKIV

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8327-022X>

Doctor of Engineering,

Ukrainian Catholic University,

Vice-Rector for Scientific Work,

17, St. I. Svientsitskoho, 79011, Lviv, Ukraine,

e-mail: oleh.yaskiv@ucu.edu.ua

ABOUT THE PRINCIPLES OF DIALOGUE

The author considers the problems of dialogue and ways to overcome them.

Having identified different types of dialogue, the author believes that one of the ways to overcome the problem of communication is in the interlocutors' awareness of the probabilistic nature of knowledge.

The author also suggests distinguishing views from beliefs to give them different meanings during dialogue.

One of the causes of misunderstandings, both interpersonal and societal, is a wrong attitude to the nature of knowledge; therefore, the author introduces the concept of hypothetical truth and incompleteness of knowledge, which relieves the interlocutors of the need to be dogmatic about their own beliefs.

Within the framework of these ideas about dialogue, the author distinguishes between faith and trust and emphasises the distinction between their role in forming personal opinions.

As a result of rethinking the principles of dialogue, the author substantiates the inevitability of unrest in human existence and outlines ways to overcome global conflicts between human communities.

Keywords: dialogue, probabilistic nature of knowledge, the difference between views and beliefs, nature of truth, faith and trust, formation of opinion.

Вступ. Однією з причин непорозуміння як міжособистісних, так і міжспільнотних, є хибне ставлення до характеру знань. Тому автор вводить поняття гіпотетичної істинності і неповноти знання, яке позбавляє співрозмовників потреби догматично ставитись до власних переконань. У рамках цих уявлень про діалог автор дає розрізнення віри і довіри і наголошує на розрізненні їхньої ролі у формуванні особистих переконань. Результатом переосмислення засад діалогу автор обґрунтовує неминучість неспокою в людській екзистенції та окреслює шляхи до подолання глобальних конфліктів між людськими спільнотами.

Об'єктом дослідження є різні види діалогу, *предметом* — шляхи подолання проблем комунікації, які автор вбачає в усвідомленні співрозмовниками імовірнісного характеру знань.

Методологічною основою студії є принципи філософсько-антропологічного аналізу та системного підходу до вивчення явища діалогу.

Основна частина. *Про розрізнення видів діалогу.* Одна з головних причин різного роду конфліктів у суспільствах, які призводять до творення і неподоланості ліній відчуження не лише між людьми у приватних комунікаціях, але й між та всередині спільнот, полягає у проблемі діалогу. Саме порушення правил діалогу або ж відсутність таких правил або ж непорозуміння у таких правилах призводять до міжлюдських напружень, політичних, релігійних та соціальних конфліктів. Така ситуація супроводжує всю історію людства і вражаюча сталість конфліктів наштовхує на думку, що такого роду загострення є притаманною ознакою людської цивілізації, вродженою рисою людського характеру, на якому б часовому відтинку чи стадії розвитку цивілізація чи людина не перебувала. Проте висхідний розвиток цивілізації, який проявляється не лише у вдосконаленні технологій та стандартів життя, але й у щораз складнішій етичній системі і зростанні цінності людського життя, дозволяє сподіватися, що конфліктний характер міжособистісних та суспільних стосунків є явищем, яке можна буде подолати. Як швидко це відбудеться, не є настільки важливим питанням, як питання, завдяки чому вдасться подолати цю, здавалось би, засадничу конфліктність.

Щоб відповісти на це питання потрібен цілісний підхід, який буде враховувати різні аспекти людської

екзистенції, в тому числі психологію та фізіологію, економіку та політику, а також сучасні наукові уявлення про фізичну природу світу. Але яких би аспектів ми не торкалися, нам не оминати проблеми діалогу. Адже саме через механізм діалогу здійснюються усі комунікації.

Діалог я визначу як будь-яку форму комунікації людини з людиною, або людини з реальністю (природою), яка спрямована на пізнання матеріального світу та формування світоглядних поглядів людини, відрізняючи його від повсякденної комунікації для задоволення базових потреб (наприклад, спілкування з продавцем). Окрім двох зазначених форм діалогу, а саме діалогу з людиною та природою, окремо можна виділити діалог з Богом, якщо потреба у такому визнається людиною. Кожен з цих видів діалогу мають як спільні риси, так і відмінності. Однак з певною умовністю можна прийняти, що головним принципом діалогу є можливість: і) висловити себе; ii) почути іншого та iii) отримати нові знання та сенси.

Коли ми говоримо про потребу та важливість діалогу, то слід розуміти, що спілкування людини з іншою людиною, спільноти з іншою спільнотою не завжди може бути діалогом або може мати лише формальні ознаки діалогу. Діалог передбачає не тільки можливість та здатність ставити запитання, але також розмежування смислових просторів, які уможливають або ж ні здатність сприймати відповіді і вплітати їх у власний життєвий досвід, впливаючи тим самим на наше знання. Отже, діалог — це комунікація двох і більше людей, які готові отримувати відповіді і сприймати їх для зміни власних знань та поглядів. Часто такий діалог відбувається у формі дискусії, яка встановлює його правила. І часто саме небажання або ж нездатність дотримуватися правил дискусії стають першим виявом небажання вести діалог загалом.

Про різні визначення людини і одне з них, головне для діалогу. Для того, щоби спробувати відповісти на основне питання цих роздумів, варто дати якимось інше визначення людини, ніж відоме «Мислю, отже, існую». Наприклад, можна з такою ж впевненістю, але й неповнотою сказати, що людина — це здатність ставити запитання. Ставити різні запитання, в тому числі про себе і про своє буття в реальності. Тут є різниця з картезіанським утвердженням

власного Я, бо запитання у першу чергу стосуються іншого або ж реальності, яка стоїть перед нами і в якій постає цей інший та всі решта інші. У Декартовому формулюванні немає іншого й немає реальності. А саме в реальності, яку пізнає людина, ставлячи запитання, і розвивається та сама людина як усвідомлена сама собою особистість.

Так само можна означити, що людина — це здатність сміятися. Чи можна тоді сказати: «я сміюся, отже, я людина» з такою самою правомірністю, як «я мислю, отже, існую»? Якщо це так, і ми вважаємо, що людина відрізняється від інших живих істот здатністю сміятися, тоді спробуємо піти ще далі і поставити запитання, що ж таке сміх. Спробуємо означити сміх як маніфестацію людиною її недовіри до світу (як природи, так і світу інших людей), апіорну здатність ставити під сумнів абсолютну досконалість понять і тверджень. У такій інтерпретації обидві унікальні здатності людини (до запитань і до сміху) не здаватимуться незалежними одна від одної, а виявлять близькість, базовану на сумніві.

Про імовірнісний характер знань. Спробуємо обґрунтувати чому знання мають ознаку імовірнісності. Оскільки наші знання не можуть бути повними, то наші твердження, базовані на них, носять імовірнісний характер. Важливою рисою якісної наукової теорії, за Р. Пенроуз, є внутрішня несуперечливість її математики [1]. Відтак, далеко не всі фізичні теорії, на яких будуються наші знання, можуть виявитись несуперечливими. Це твердження можна поширити і на інші теорії, які впливають на наш світогляд. Тоді це означає, що існують певні знання, якими ми володіємо і приймаємо як істинні, які, втім, побудовані на суперечливих теоріях, а тому можуть виявитись хибними. Відтак, правдивість наших знань має імовірність виявитись помилковою. У такому світлі, приймаючи неповноту знань, варто допускати також і їхній імовірнісний характер щодо правдивості. Це означає, що повідомляючи знання іншому, ми не лише впевнені у їхній неповноті, але невпевнені у їхній правдивості, тому що в якийсь момент може виявитись, що загальноприйнята теорія або твердження є помилковими.

Відтак, у прагненні ставити запитання приховується сумнів у знанні, яким ми вже володіємо, або ж сумнів у власній правоті, сформованій попередніми знаннями. Ставлення запитань реалізує нашу неусві-

домлювану впевненість у недостатності (неповноті) знань, якими ми володіємо, або ж, по-іншому, невпевненість у достатності (повноті) знань. Відтак, знання набувають імовірнісного характеру. Оскільки людина впевнена, що вона обов'язково помиляється у різний час і у чомусь щораз іншому, тому вона і ставить запитання, тому вона і піддає сумніву свої знання. Відтак вона не може беззастережно приймати поняття «абсолютності» знання у розумінні його закінченості, завершеності певного пізнавального процесу.

Ці міркування корелюють з імовірнісною природою фізичного світу, якщо описувати його на квантовому рівні. Фундаментальною особливістю природи є імовірнісний характер усіх процесів на рівні мікросвіту, навіть якщо на рівні макросвіту ці процеси здаються добре прогнозованими та чітко визначеними. Цей імовірнісний характер виражається через хвильові функції, якими можна описувати поведінку і властивості як однієї елементарної частинки, так і сукупності елементарних частинок. Тобто, імовірнісність, інакше невизначеність, або ж визначеність лише за певних умов (наприклад, за умов наявності спостерігача і процесу спостереження) є одним із законів природи. У такому разі людина не має багато підстав для абсолютної впевненості у своїх знаннях, а відтак, судженнях на їх основі, які вона має намір повідомити іншій людині.

Про поняття іншого. Якщо ж здатність ставити запитання є винятковою ознакою людини, яка, як припускаємо, відрізняє її від інших живих істот, тоді повинен бути другий учасник взаємодії, до якого звернене це запитання. Таким учасником може бути як жива людина (інший), так і реальність (природа та її закони). Ми однаковою мірою прагнемо отримувати знання як про іншу людину та її емоційний світ, так і про матеріальний світ природи. І те, і друге слугує для нас іншим. Бажані знання ми отримуємо через ставлення запитань.

Таке запитування до іншого і є змістом діалогу. Причому в такому діалозі відбувається обмін не лише запитаннями, які стосуються природи людини, але й поняттями, твердженнями чи ідеями про реальність (природу). Фактично саме у діалозі відбувається формування людини як духовного творіння. Тому тривале фізичне та інформаційне відсторонення від світу з його можливостями до комунікацій,

яке виключає діалог з іншим, не буде продуктивним для формування образу світу, який може бути висловлений як власна інтерпретація. Образи світу людини формуються тільки у діалозі та завдяки діалогу з іншим.

Про імовірнісний характер образів світу. Тепер звернемося до думок, або ж процесу думання, який формує людину. Думки складаються з ідей, концепцій і теорій, які формують наші знання. Думки мають здатність проникати у світ і тим самим змінювати наші знання про реальність. Оскільки ідеї, концепції і теорії перебувають у стані постійних переглядів та вдосконалень або ж заперечень, то можемо говорити лише про їхній імовірнісний характер під час формування думок. Відповідно, не абсолютний, а імовірнісний характер цих ідей, теорій та концепцій, який перебуває у постійному становленні та вдосконаленні, формує імовірнісний образ світу у сприйнятті людини.

За допомогою такого імовірнісного уявлення про світ людина постійно переусвідомлює себе в часі. Знання, створені або ж прийняті нею, формують горизонт часу, який таким чином стає колективним творенням, притаманною конкретному часові культурою мислення, яка усталоє на певний період чи для певної епохи як способи мислення, так і методи пізнання. Ця колективна культура мислення, у свою чергу, впливає на окрему людину. Кожна епоха, що відділена від іншої горизонтом часу, встановлює власні правила пізнання і комунікації, особливі баланси між довірою і вірою, а також унікальні форми діалогу з іншим та реальністю. Перехід однієї епохи в іншу позначається зміною цих правил.

Про демаркацію науки від філософії. Таке розуміння дозволяє нам демаркувати науку від філософії, залишаючи кожній окремі, але взаємодоповнювальні функції. Якщо наука, щоразу вдосконалюючи ідеї, теорії та концепції, додає достовірності імовірнісним складовим думки, то філософія, тлумачачи ці щораз досконаліші наповнення, змінює думки, тобто впливає на стилі думання та, відтак, на формування духовної природи людини. Проведена таким чином демаркація чіткіше окреслює можливості співпраці філософії та науки.

Тому усяка філософія, яка прагне наблизитись до конкретної людини або ж, по-іншому, стати її потрібною у свій, відмінний від науки спосіб, пови-

нна сприяти збільшенню достовірності думок. Філософія, яка переконує людину більше довіряти науці, таким чином прагне стати частиною науки. У такий спосіб вона стає однією з форм діалогу людини з іншим, допомагаючи в тому числі подолати страх безсенсовності, який так хвилював неокантіанців (W. Dilthey, H. Rickert) [2]. Тому такий вплив на людську думку можна вважати практичним значенням філософії. Відповідно, та філософія, яка не шукає практичного застосування для людини, відривається від реальності та діалогу з іншим, стає непотрібною для процесів пізнання та переусвідомлення людини, і перетворюється на софістику.

Про гіпотетичну істинність, неповне знання та процеси пізнання. Так само як ідеї, теорії та концепції, також і реальність, якою відкривається перед людиною природа, не має ознак абсолютності. Вона має властивість відкриватися пізнанню фрагментарно [3]. Селективне накопичення фрагментів реальності зменшує недостовірність знання, але не усуває остаточно, відтак уявлення про неї також мають імовірнісний характер. Таке фрагментарне і селективне знання про реальність, разом з імовірнісним характером ідей, концепцій і теорій, впливають на спосіб формування людиною її образу світу.

Такий процес пізнання реальності спонукає до прийняття людиною поняття гіпотетичної істинності, базованої на імовірнісному характері пізнаваного світу. Поняття гіпотетичної істинності відрізняється від абсолютної істинності мірою впевненості людини у своїх знаннях. Відтак, всяке абсолютне уявлення про знання є неістинним. Саме імовірнісний образ світу формує суб'єктивні уявлення людини. Таким чином пізнання можна означити як неперервний процес порівняння наших знань з образами світу, які знаходяться у динамічному становленні, для того, щоби наблизитися до істинності.

До пізнання людину спонукає усвідомлення незнання або ж обмеженості її знань. Тобто у будь-який момент часу ми усвідомлюємо, що знання є чимось більшим, ніж ми його маємо. Відтак, наше знання приречене бути неповним або частковим. Прийняти цю ситуацію закликав ще Карл Поппер: «Хоча пошук істини є душею наукового пізнання, встановлення істини на теоретичному рівні є неможливим» [4]. І оскільки ми пізнаємо світ і себе лише через знання, то пізнати себе абсолютно і остаточно

неможливо. Ми можемо лише довіряти тій частині знання, яку маємо, і жити у довірі та згоді з нею.

При цьому знання однієї людини, а отже, будь-якої людини, не має підстав претендувати на абсолютність, як також і піддавати сумніву право на знання іншої людини.

Про різні Я в тілі однієї людини. Тим не менше, людина неминуче формує власні уявлення про істинне знання, яке є насправді невідомим і має імовірнісний характер. На ці уявлення впливає не лише «випадкова філософія» людини, некритично засвоєна з дитинства (за Alfred Whitehead), чи обсяг освітніх знань певного часу, але, як зазначав Philipp Frank, також її вік, культурно-політичне середовище, спосіб пристосування до умов життя [4]. А оскільки важливою складовою розумової здатності людини є схильність до критичного аналізу і перегляду самої себе, то, приймаючи імовірнісний, а не абсолютний характер щораз нових знань, людина постійно винаходить саму себе. Фактично хронологія одного життя містить декілька Я як систем знань та поглядів. Вони належать одному тілу, але не обов'язково єдиній світоглядній та ціннісній системі.

Про розрізнення поглядів і переконань. Система поглядів людини, через яку вона реалізує себе у діалозі з іншим, — це інтерпретація дійсності на основі гіпотетичної картини світу, отриманої на основі фрагментарних і часто неперевіжених знань. Системи поглядів окремих груп людей, які за певними правилами утворюють такі системи, матимуть такий же гіпотетичний характер. При цьому суспільною згодою такої групи людей стає те, що їхня система поглядів формує спільну систему правил для співіснування. При цьому, зважаючи на гіпотетичний характер системи поглядів, така група людей не має права на нав'язування своєї системи іншій групі людей.

У контексті цих роздумів варто ввести розрізнення між поглядами та переконаннями, яке допоможе краще розуміти засади діалогу. Якщо погляд базується на знанні, яке потрактоване як гіпотетичне, то переконання — на знанні, яке потрактоване як абсолютне. Оскільки ми вже вказували на неможливість застосовувати категорію абсолютності до знання людини, тому переконання у такому трактуванні можна розуміти як некритичну абсолютизацію поглядів, а, відтак, вважати хибною позицією людини. Переконання, на відміну від поглядів, небезпеч-

ні тим, що вони виключають гіпотетичний характер знання людини, як їх носія. Більше того, вони здатні переноситись на поведінкову площину суспільних відносин, абсолютизуючи певні знання та вибудовуючи на їх основі етичні та політичні системи, яким хибний принцип абсолютизації делегує право свого нав'язування і навіть насильства.

Таким чином, усвідомлення обмеженості нашого суб'єктивного образу світу, базованого на фрагментарних гіпотетичних знаннях, а також на прийнятті імовірнісного характеру наших поглядів, неможливість абсолютизувати знання і нав'язувати їх іншому і створюють базові засади для потреби діалогу. Діалогу з іншим, як людиною, який є діалогом духовним, та діалогу з реальністю (природою), який є діалогом науковим.

Про демаркацію понять довіри і віри. Однією з важливих передумов ведення діалогу є розмежування понять довіри і віри. У цьому контексті варто спробувати показати, що предметом діалогу можуть бути лише ті знання, поняття, теорії чи навіть емоції, які підлягають довірі. Те, що стосується віри, також може бути предметом повідомлення, але не може стати частиною повноцінного діалогу у вищевикладеному розумінні. Тому розмежування таких понять як віра і довіра є важливим для створення кращих можливостей для діалогу.

Отже, поставимо перед собою декілька запитань, які позначають межі наших міркувань. Що є об'єктами віри, а що довіри? Чи не прихована у неможливості розрізнити ці поняття причина ідейних незгод та природа різних конфліктів (політичних, релігійних, соціальних)? Наскільки твердження, що комусь або чомусь можна вірити, є виявом віри, а не всього лиш довіри? Чи може віра бути переданою (повідомленою) через досвід та знання? Чи можна пов'язати поняття віри та довіри з поняттями переконання та поглядів? І якщо так, то наскільки близько стоять віра до переконання, а довіра до поглядів?

Підстави для таких співставлень можна вбачати у тому, що як погляди-переконання, так і довіра-віра пов'язані з імовірнісним характером нашого знання та пізнання, а отже, з присутністю сумніву.

Етимологія слова «довіра» в українській мові добре виражає сутнісне прив'язування, але не ототожнювання цього поняття з поняттям віри. Довіра означає динамічний процес оцінювання речей, сутностей

і тверджень. Вона за необхідністю включає принципи перевірки достовірності як у проявленому (твердженні, дії, закономірності, теорії), так і в потенційному (обіцянка, гіпотеза, прогноз). До-віра є психологічним оператором перетворення об'єктивного світу у світ суб'єктивний. Проте оскільки сумнів є частиною нашої пізнавальної здатності, то закони, теорії та поняття світу матеріального (якщо свідомість також зараховувати до нього як наслідок фізичних процесів), як продукти колективної згоди, ніколи не стануть незалежними суб'єктами нашого внутрішнього світу або ж нашої творчої уяви. Вони складатимуть те, що можна назвати об'єктивною частиною нашої суб'єктності або колективною складовою нашої унікальності. Тобто те, що передається нам через повідомлення у діалозі, і що ми готові прийняти як частину власного знання, і складає світ нашої довіри. Через акти довіри ми здійснюємо прийняття світу, не заперечуючи його вірогіднісного, неабсолютного характеру і у відповідь колективізуємо (віддаємо) частину своєї унікальності, не наполягаючи на її абсолютному прийнятті іншим.

Та ж частина унікальності людини, яка не піддається такій колективізації, яка не має імовірнісного характеру, і яка людиною сприймається як абсолютне знання, стає світом віри людини.

Про образи віри та їхні межі. Яким же чином творяться образи нашої віри? Якщо можемо припускати, що об'єкти нашої довіри творяться аналітичною складовою розумової здатності, то інструментом творення образів віри стає емоційна, творча складова розумової здатності, або те, що називають уявою.

Вільна гра уяви, яка, за Кантом, є рівноправною у творенні паралельного до матеріального світу образів та уявлень, є важливим кроком для демаркації довіри від віри. Уява відіграє другорядну, підпорядковуючу роль у світі наук, які досліджують об'єкти, закономірності та взаємозалежності (такі науки англійською мовою називають science). У світі наук, які досліджують емоції та інтерпретації дійсності (англійський відповідник arts), уява відіграє важливішу роль, але й там вона залишається прив'язаною до теорій та законів, створених у світі science. Наприклад, звукові гармонії у музиці, поняття ритму та рими у поезії, поєднання кольорів, перспективи та масштабу у візуальних мистецтвах не належать виключно до світу уяви, хоча розвивають її, є на-

слідком включення відповідних фізичних чи біологічних закономірностей у систему світоглядного становлення особистості, яка у свою чергу й стає творцем образів уяви.

Своїй уяві ми можемо не тільки довіряти, але й вірити, адже немає жодної можливості верифікувати чи фальсифікувати її, позаяк єдиним спостерігачем її образів та законів є власне Я, а всі інші мислячі істоти, навіть наділені такою ж здатністю уявляти і з якими ми перебуваємо у постійному діалозі, або навіть у найближчому фізичному чи емоційному зв'язку, виключені з процесу. Ось таку абсолютизацію довіри, яка не потребує підтвердження сторонніми спостерігачами або співучасниками, і яку ми не наділяємо імовірнісним характером, ми і можемо називати вірою.

Проте як тільки ми виходимо за межі світу емоцій, тверджень, образів, породжених нашою уявою, наша віра втрачає легітимність. Неможливо очікувати абсолютного відтворення образів своєї віри у переконуванні співрозмовника прийняти продукти нашої уяви, якщо немає можливості підтвердити і перевірити цей продукт будь-якими способами, прийнятими для співрозмовника, навіть задіявши його власну уяву.

Відтак, все, що стосується діалогічних стосунків або тих процесів пізнання, до яких залучене наше Я на правах спів-спостерігача і спів-об'єкта, і що ми вважаємо за можливе повідомити іншому, не забуваючи про його імовірнісний і неабсолютний характер, виходить за межі віри. Тому й наука та всяке знання, породжене нею, не може бути об'єктом віри, а лише довіри.

Іншим прикладом такого розділення між довірою та вірою може слугувати кохання (любов). Кохання іншої людини не може бути об'єктом віри, а лише довіри. Жодне запевнення у коханні з боку іншої людини не здатне безсумнівно переконати нас у абсолютності, незмінності цього почуття, навіть якщо ми беззастережно впевнені, що нам говорять правду. Лише власне кохання (любов) до іншої людини може бути образом (об'єктом) нашої віри, яке, втім, так само не може претендувати на абсолютність у сприйнятті іншої людини. І навіть якщо з часом це почуття зникне, все одно, тут і тепер, ми впевнені в абсолютності цього почуття.

Коли ми звернемося до релігійних почуттів, то релігія як інституція та набір її законів і правил можуть

бути об'єктами довіри, але предметом віри залишається лише індивідуальна віра в Бога, яка заснована на уяві, яку неможливо перевірити чи відтворити при повідомленні іншому або ж на абсолютній довірі, яку неможливо повідомити іншому без втрати її абсолютності.

Про неспокій та його користь. Ці початкові міркування щодо засад діалогу можуть викликати відчуття цілковитої невпевненості. Сумнів у достовірності, впевненість у імовірнісному характері знань, а відтак неабсолютності понять, ідей та тверджень, які ми повідомляємо іншим, і які інші повідомляють нам, безумовно, породжують психологічний неспокій і невпевненість у нашому знанні і наших переконаннях. Але, можливо, це не найбільша плата, яку здатна заплатити людина і людські спільноти за можливість доходити у діалозі згоди і формувати простір довіри, в якому насилля та взаємопоборювання будуть неприйнятними.

Висновки. Різні види діалогу, шляхи подолання проблем комунікації, які автор вбачає в усвідомленні співрозмовниками імовірнісного характеру знань, розглядаються у такому ключі: розрізнення видів діалогу; різні визначення людини і одне з них, головне для діалогу; імовірнісний характер знань; поняття іншого; імовірнісний характер образів світу; демаркацію науки від філософії; гіпотетичну істинність, неповне знання та процеси пізнання; різні Я в тілі однієї

людини; розрізнення поглядів і переконань; демаркацію понять довіри і віри; образи віри та їхні межі; неспокій та його користь. І єдиним простором, де ніхто і ніщо не похитне нашу впевненість у собі і не завдасть шкоди іншим, залишиться наша віра, а також унікальні образи, породжені іншим видом діалогу, який неможливо переповісти іншому і який не був предметом цієї роботи, — діалогу з Богом.

1. Penrose Roger. *Fashion, Faith, and Fantasy in the New Physics of the Universe*. Princeton: University Press, 2017. 522 p.
2. Vambach Charles R. *Heidegger Dilthey and the Crisis of Historicism*. Ithaca: Cornell University Press, 1995. 304 c.
3. Bohm David. *On Dialogue*. Routledge, 2004. 144 p.
4. Поппер К. *Логика и рост научного знания*. Москва: Прогресс, 1983. 605 с.
5. Филипп Ф. *Философия науки. Связь между наукой и философией*. Москва, 1960. 328 с.

REFERENCES

- Penrose, R. (2017). *Fashion, Faith, and Fantasy in the New Physics of the Universe*. Princeton: University Press.
- Vambach, Ch.R. (1995). *Heidegger. Dilthey and the Crisis of Historicism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bohm, D. (2004). *On Dialogue*. Routledge.
- Popper, K. (1983). *Logic and Growth of Scientific Knowledge*. Moscow: Progress [in Russia].
- Philip, F. (1960). *Philosophy of science. Connection between science and philosophy*. Moscow [in Russia].